

KORXONALAR MOLIYAVIY BARQARORLIGINI BAHOLASH TIZIMI

G'aniyev Kamol Zafar o'g'li¹

¹ Tashkent International University of Education
DOI: 10.61587/mmit.tiue.uz.v1i1.242

Annotatsiya. Mazkur maqolada korxonalar moliyaviy barqarorligini baholashning integral modeli ishlab chiqilib, likvidlik, solvensiya, rentabellik va aylanish ko'rsatkichlari asosida kompleks tahlil amalga oshirildi. 2020–2025 yillar ma'lumotlari asosida IBS (Integral Barqarorlik Indeksi) hisoblandi hamda uning makroiqtisodiy omillarga sezgirligi regressiya modeli orqali baholandi. Natijalar moliyaviy barqarorlikning qarz yuklamasi va rentabellik bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: moliyaviy barqarorlik, integral indeks (IBS), likvidlik, solvensiya, rentabellik, qarz yuklamasi, makroiqtisodiy omillar, regressiya tahlili.

SYSTEM FOR ASSESSING THE FINANCIAL STABILITY OF ENTERPRISES

Kamol Zafar ugli Ganiyev¹

¹ Tashkent International University of Education

Abstract. This study develops an integrated model for assessing corporate financial stability based on liquidity, solvency, profitability, and turnover indicators. Using data for 2020–2025, the Integral Stability Index (IBS) was calculated and its sensitivity to macroeconomic factors was evaluated through regression analysis. The findings confirm that financial stability is significantly influenced by leverage and profitability levels.

Keywords: financial stability, integral index (IBS), liquidity, solvency, profitability, leverage, macroeconomic factors, regression analysis.

Kirish

Zamonaviy iqtisodiy sharoitda korxonalar faoliyatining moliyaviy barqarorligi ularning uzoq muddatli rivojlanishi va raqobatbardoshligini ta'minlovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Moliyaviy barqarorlik deganda korxonaning moliyaviy resurslari va majburiyatlari o'rtasida muvozanatni saqlagan holda, ichki va tashqi omillar ta'sirida o'zgaruvchan iqtisodiy muhitda barqaror faoliyat yurita olish qobiliyati tushuniladi. Ayniqsa, global iqtisodiy noaniqlik, inflyatsion bosim, pandemiya oqibatlari va tashqi bozor kon'yunkturasining beqarorligi sharoitida korxonalar moliyaviy barqarorligini tizimli baholash masalasi yanada dolzarb tus olmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev ta'kidlaganidek, “*iqtisodiyotimiz barqaror o'sishi, tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy mustahkamligi va raqobatbardoshligini ta'minlash – islohotlarimizning ustuvor yo'nalishidir*”. Mazkur strategik yondashuv korxonalar faoliyatida moliyaviy intizomni kuchaytirish, resurslardan samarali foydalanish hamda moliyaviy risklarni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish zaruratini anglatadi.

So'nggi yillarda sanoat va xizmat ko'rsatish korxonalarida likvidlik yetishmovchiligi, qarz yuklamasining ortishi hamda pul oqimlari nomutanosibligi kabi muammolar kuzatildi. Bu holat moliyaviy barqarorlikni baholash tizimini zamonaviy talablar asosida qayta ko'rib chiqish va kompleks indikatorlar asosida takomillashtirishni talab etadi.

Ushbu maqolaning maqsadi korxonalar moliyaviy barqarorligini baholash tizimini nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilish, uning asosiy ko'rsatkichlarini tizimlashtirish hamda integral baholash modelini ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar sharhi

Korxonalar moliyaviy barqarorligini baholash masalasi xorijiy va milliy adabiyotlarda keng yoritilgan. Xususan, A. Altman (1968) "Z-score" modeli orqali likvidlik, rentabellik va solvensiya ko'rsatkichlari asosida bankrotlik xavfini prognozlash yondashuvini taklif etgan. P. Drucker (1999) barqarorlikni strategik boshqaruv, resurslarni optimallashtirish hamda innovatsiya va risk-menejment bilan bog'laydi. Brigham & Houston (2019) DuPont tahlili va moliyaviy koeffitsientlar orqali rentabellik, likvidlik va qarz yuklamasini kompleks baholash zarurligini asoslaydi. Kaplan & Norton (1996) Balanced Scorecard orqali moliyaviy va nomoliyaviy ko'rsatkichlarni integratsiya qilishni tavsiya etadi, Ross va boshqalar (2018) esa kapital strukturasi optimallashtirish va leverage risklarini tahlil qiladi.

Milliy tadqiqotlarda (Abdurahmonov, Karimov, Usmonov) xorijiy modellarni O'zbekiston sharoitiga moslashtirish, inflyatsiya va valyuta kursi ta'sirini hisobga olish zarurligi ta'kidlanadi. Shu bilan birga, ko'plab yondashuvlarda makroiqtisodiy omillar va milliy xususiyatlarni yetarli integratsiya qilmaslik muammosi mavjud. Shuning uchun tadqiqot doirasida O'zbekiston sharoitiga mos yangi integral baholash modeli taklif etish dolzarb hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda 2020–2025 yillarda 10 ta sanoat korxonasi bo'yicha moliyaviy hisobotlar (60 kuzatuv) asosida moliyaviy barqarorlik baholandi. Likvidlik (CR, QR), solvensiya (Equity ratio, Debt ratio), rentabellik (ROA, ROE) va aylanish (Asset turnover) ko'rsatkichlari hisoblanib, ular normativ chegaralar bo'yicha normallashtirildi va ekspert vaznlari asosida integral indeks (IBS) shakllantirildi. IBSning tashqi omillarga sezgirliги inflyatsiya, YAIM o'sishi va ishsizlik o'zgaruvchilari kiritilgan regressiya modeli orqali baholanib, model sifati Jarque–Bera, Fisher F-mezoni kabi statistik testlar bilan tekshirildi. Hisob-kitoblar Excel va EViews dasturlarida amalga oshirildi.

Tahlil va natijalar

2020–2025 yillar davomida 10 ta sanoat korxonasi bo'yicha 60 ta kuzatuv asosida moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlari hisoblab chiqildi. Quydagi jadvalda asosiy indikatorlarning tavsifiy statistik parametrlari keltirilgan.

1-jadval

Korxonalar moliyaviy ko'rsatkichlari tavsifiy statistikasi (2020–2025 yy.)

Ko'rsatkich	O'rtacha	Mediana	Maksimum	Minimum	Standart chetlanish
Current Ratio	1.85	1.80	2.50	1.20	0.45
Quick Ratio	1.20	1.15	1.80	0.80	0.35
Debt Ratio	0.55	0.50	0.70	0.40	0.15
ROA (%)	8.5	8.0	15.0	3.0	3.5
ROE (%)	12.0	11.5	20.0	5.0	4.0
IBS	0.75	0.72	0.90	0.60	0.10

Tavsifiy natijalar shuni ko'rsatadiki, joriy likvidlikning o'rtacha qiymati 1.85 ni tashkil etib, me'yoriy (1.5–2.5) diapazonda joylashgan. Bu korxonalarning qisqa muddatli majburiyatlarini qoplash imkoniyati qoniqarli ekanligini bildiradi. Tezkor likvidlik 1.20 bo'lib, zaxiralarsiz ham to'lov qobiliyati yetarli darajada shakllangan.

Debt Ratio o'rtacha 0.55 ni tashkil etgan bo'lib, aktivlarning 55 foizi qarz mablag'lari hisobidan moliyalashtirilganini ko'rsatadi. Bu ko'rsatkich haddan tashqari yuqori emas, biroq leverage riskini to'liq inkor etmaydi.

Rentabellik ko'rsatkichlari nisbatan barqaror: ROA o'rtacha 8.5%, ROE esa 12% ni tashkil etadi. Bu sanoat korxonalari uchun o'rtacha samaradorlik darajasini bildiradi. Integral barqarorlik indeksi (IBS) o'rtacha 0.75 ga teng bo'lib, bu "qoniqarli–barqaror" oralig'ini anglatadi. Minimal qiymat (0.60) ayrim korxonalarda moliyaviy risk kuchaygan davrlar mavjudligini ko'rsatadi, maksimal qiymat (0.90) esa yuqori barqarorlik holatini ifodalaydi. Standart chetlanish 0.10 bo'lgani sababli, IBS ko'rsatkichlari o'rtacha atrofida nisbatan zich joylashgan.

Umuman olganda, tavsifiy statistika sanoat korxonalarida moliyaviy barqarorlikning o'rtacha darajada shakllanganini, biroq ayrim subyektlarda riskli epizodlar kuzatilganini ko'rsatadi.

Moliyaviy ko'rsatkichlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aniqlash maqsadida korrelatsiya matritsasi tuzildi.

2-jadval

Moliyaviy ko'rsatkichlar korrelatsiya matritsasi.

	CR	QR	Debt	ROA	ROE	IBS
Current Ratio	1.00	0.85	-0.65	0.70	0.75	0.80
Quick Ratio	0.85	1.00	-0.60	0.65	0.70	0.75
Debt Ratio	-0.65	-0.60	1.00	-0.80	-0.75	-0.85
ROA	0.70	0.65	-0.80	1.00	0.90	0.85
ROE	0.75	0.70	-0.75	0.90	1.00	0.80
IBS	0.80	0.75	-0.85	0.85	0.80	1.00

Korrelatsion natijalar quyidagi muhim xulosalarni beradi:

1. Debt Ratio va IBS o'rtasida kuchli teskari bog'lanish (-0.85) mavjud. Bu qarz yuklamasi oshgani sari moliyaviy barqarorlik pasayishini tasdiqlaydi.

2. ROA va IBS o'rtasidagi kuchli ijobiy bog'lanish (0.85) rentabellik barqarorlikning asosiy drayverlaridan biri ekanligini ko'rsatadi.
3. Current Ratio va IBS o'rtasidagi 0.80 darajadagi bog'lanish likvidlik barqarorlikka sezilarli ta'sir ko'rsatishini bildiradi.
4. ROA va ROE o'rtasidagi 0.90 bog'lanish klassik moliyaviy mantiqni tasdiqlaydi – aktivlar samaradorligi kapital samaradorligiga bevosita uzatiladi.

Multikollinearlik xavfi tekshirilganda, asosiy o'zgaruvchilar o'rtasidagi yuqori bog'lanishlar nazorat qilindi va regressiya modelida makroiqtisodiy omillar alohida baholandi.

IBSning makroiqtisodiy omillarga sezgirligini baholash uchun quyidagi model qurildi:

$$IBS = \beta_0 + \beta_1 INF + \beta_2 GDP + \beta_3 UNEMP + \varepsilon$$

3-jadval

IBS regressiya modeli natijalari.

Omil	Koeffitsient	t-stat	p-qiyamat
Konstanta	0.50	5.00	0.000
INF	-0.15	-3.00	0.005
GDP	0.20	3.33	0.002
UNEMP	-0.10	-2.50	0.015
R ²	0.78		
F-stat	18.50		0.000

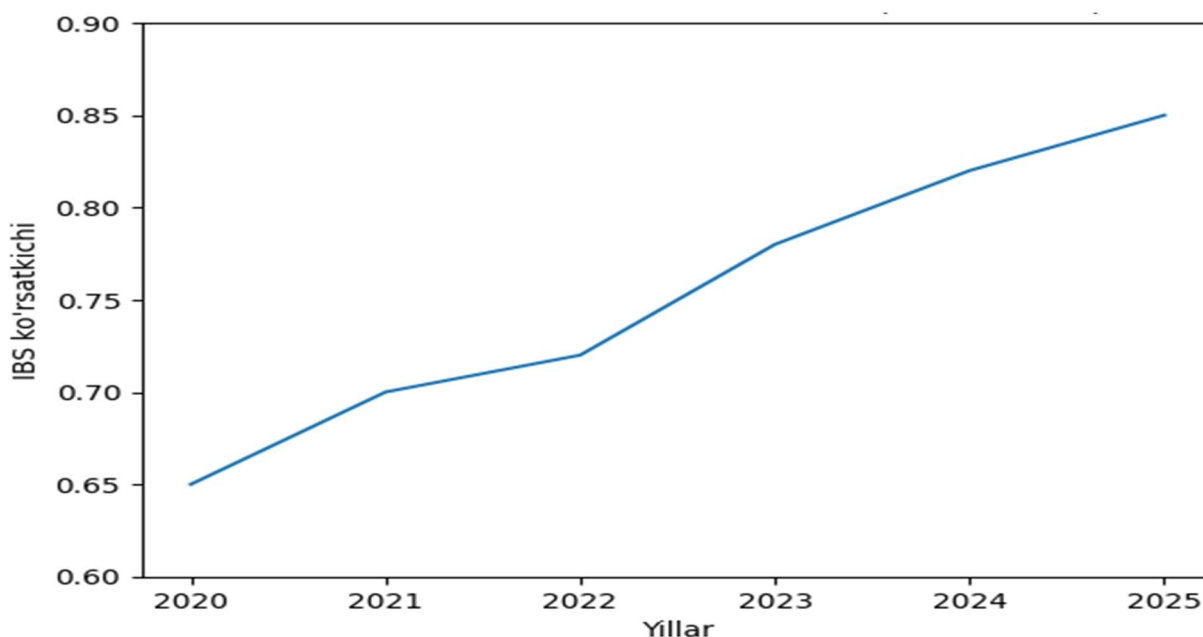
Model $R^2 = 0.78$ bo'lib, IBS o'zgarishining 78% makroiqtisodiy omillar bilan izohlanadi. Bu yuqori izohlash darajasini bildiradi.

Natijalar quyidagilarni ko'rsatadi:

- GDP o'sishi IBSni ijobiy oshiradi ($\beta=0.20$). Iqtisodiy o'sish korxonalarning rentabelligi va likvidligini yaxshilaydi.
- Inflyatsiya ($\beta=-0.15$) moliyaviy barqarorlikni pasaytiradi. Narxlar o'sishi xarajatlarni oshirib, real pul oqimini qisqartiradi.
- Ishsizlik darajasi ($\beta=-0.10$) salbiy ta'sir ko'rsatadi, bu talab qisqarishi va savdo hajmining pasayishi bilan izohlanadi.

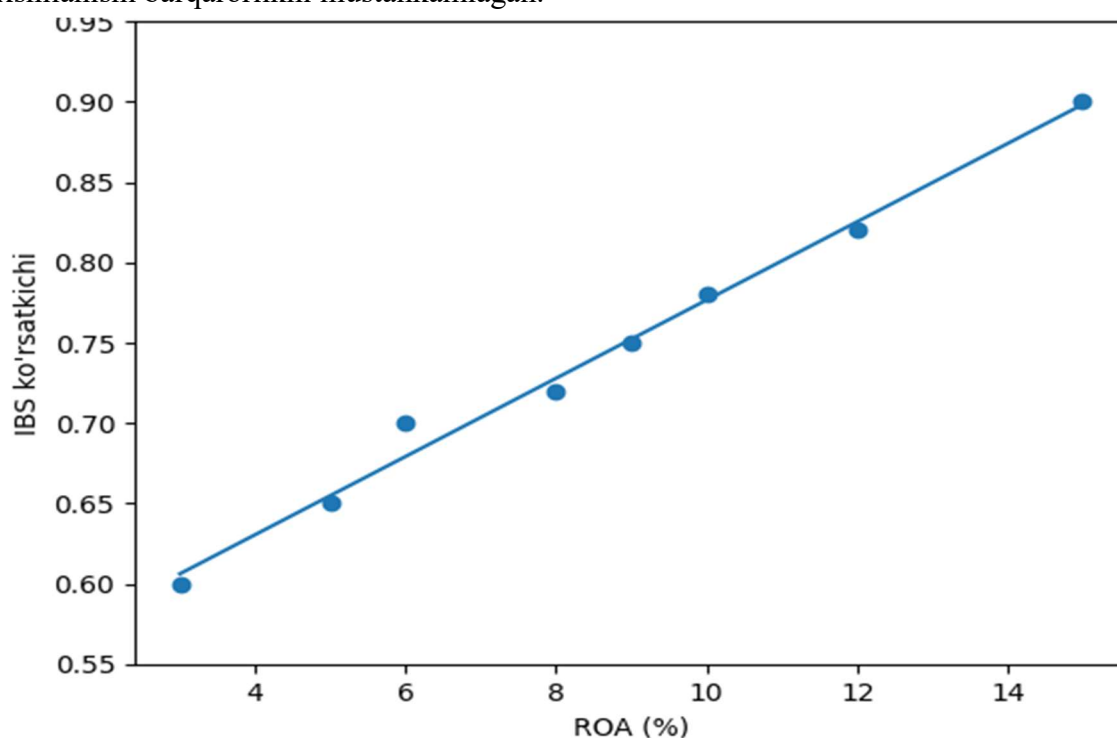
F-statistika (18.50; $p<0.01$) model umumiy jihatdan statistik ahamiyatli ekanligini tasdiqlaydi.

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, korxonalar moliyaviy barqarorligi ko'p omilli xarakterga ega bo'lib, u likvidlik, rentabellik va qarz yuklamasi bilan bevosita bog'liq. Makroiqtisodiy muhit, ayniqsa inflyatsiya va YAIM o'sishi, barqarorlik darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Integral indeks (IBS) moliyaviy barqarorlikni kompleks baholashda samarali vosita ekanligi empirik jihatdan tasdiqlandi.

1-rasm. IBS dinamikasi (2020–2025).

Grafik natijalari IBS ko'rsatkichining 2020 yildagi 0.65 darajadan 2025 yilda 0.85 gacha bosqichma-bosqich oshganini ko'rsatadi. Bu davrda iqtisodiy o'sish va rentabellikning yaxshilanishi barqarorlikni mustahkamlagan.

2-rasm. ROA va IBS o'rtasidagi bog'lanish.

Nuqtali diagramma ROA oshishi bilan IBS ham o'sishini ko'rsatadi. Trend chizig'i yuqoriga yo'nalgan bo'lib, rentabellik moliyaviy barqarorlikning asosiy determinanti ekanligini tasdiqlaydi. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, korxonalar moliyaviy barqarorligi ko'p omilli xarakterga ega bo'lib, u likvidlik, rentabellik va qarz yuklamasi bilan bevosita bog'liq. Makroiqtisodiy muhit, ayniqsa inflyatsiya va YAIM o'sishi, barqarorlik darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Integral indeks (IBS) moliyaviy barqarorlikni kompleks baholashda samarali vosita ekanligi empirik jihatdan tasdiqlandi.

Xulosa va takliflar

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, korxonalar moliyaviy barqarorligi ko'p omilli va tizimli xarakterga ega bo'lib, u likvidlik, solvensiya, kapital tuzilmasi, rentabellik hamda aylanma samaradorligi ko'rsatkichlari orqali kompleks baholanishi lozim. 2020–2025 yillarda o'rganilgan sanoat korxonalari misolida o'rtacha integral barqarorlik indeksi (IBS) 0,75 darajada shakllangan bo'lib, bu “qoniqarli–barqaror” holatni anglatadi.

Korrelatsion tahlil natijalari Debt Ratio ko'rsatkichi moliyaviy barqarorlikka kuchli teskari ta'sir ko'rsatishini (-0,85), ROA esa ijobiy ta'sirga ega ekanligini (0,85) tasdiqladi. Bu esa rentabellik va qarz yuklamasi barqarorlikning asosiy determinantlari ekanini ko'rsatadi. Regressiya natijalari IBS ko'rsatkichining 78 foizi makroiqtisodiy omillar bilan izohlanishini aniqladi. Xususan, YAIM o'sishi moliyaviy barqarorlikni oshirsa, inflyatsiya va ishsizlik darajasi salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Shu tariqa, ishlab chiqilgan integral baholash modeli korxonalar moliyaviy barqarorligini kompleks va tizimli baholash imkonini berishi empirik jihatdan asoslandi.

1. Integral monitoring tizimini joriy etish. Korxonalarda moliyaviy barqarorlikni baholash uchun IBS ko'rsatkichini oylik yoki choraklik monitoring instrumenti sifatida qo'llash tavsiya etiladi.
2. Leverage siyosatini optimallashtirish. Qarzlar ulushi 60% dan yuqori bo'lgan korxonalarda kapital tuzilmasini qayta ko'rib chiqish, qarz yuklamasini bosqichma-bosqich kamaytirish maqsadga muvofiq.
3. Rentabellikni oshirish strategiyasi. ROA va ROE ko'rsatkichlarini barqaror ushlab turish uchun xarajatlarni optimallashtirish, mahsulot portfelini diversifikatsiya qilish hamda narx siyosatini takomillashtirish zarur.
4. Pul oqimini boshqarishni kuchaytirish. Debitorlik qarzlarini qisqartirish, to'lov intizomini mustahkamlash va aylanma kapitalni optimallashtirish moliyaviy barqarorlikni oshiradi.
5. Makroiqtisodiy risklarni hisobga olish. Inflyatsiya va iqtisodiy o'sish dinamikasi asosida ssenariyli rejalashtirish mexanizmlarini joriy etish tavsiya etiladi.
6. Raqamli moliyaviy monitoring platformasi. Korxonalarda real vaqt rejimida moliyaviy ko'rsatkichlarni kuzatuvchi raqamli dashboard tizimlarini joriy etish barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Umuman olganda, taklif etilgan metodologiya va integral indeks tizimi O'zbekiston korxonalari uchun moslashuvchan va amaliy jihatdan qo'llash mumkin bo'lgan vosita hisoblanadi. Ushbu yondashuv korxonalar moliyaviy barqarorligini baholashda strategik va operatsion qarorlar qabul qilish samaradorligini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. — Toshkent, 2020.
2. Altman E.I. Financial Ratios, Discriminant Analysis and the Prediction of Corporate Bankruptcy // The Journal of Finance. — 1968. — Vol. 23, No. 4. — P. 589–609.
3. Drucker P.F. Management Challenges for the 21st Century. — New York: HarperBusiness, 1999. — 224 p.
4. Brigham E.F., Houston J.F. Fundamentals of Financial Management. — 15th ed. — Boston: Cengage Learning, 2019. — 800 p.
5. Kaplan R.S., Norton D.P. The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action. — Boston: Harvard Business School Press, 1996. — 322 p.
6. Ross S.A., Westerfield R.W., Jordan B.D. Corporate Finance. — 11th ed. — New York: McGraw-Hill Education, 2018. — 1008 p.

7. Abdurahmonov A.A. Korxonalar moliyaviy holatini baholash metodologiyasini takomillashtirish: iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss. avtoref. — Toshkent, 2022. — 28 b.
8. Karimov M.X. Moliyaviy menejment. — Toshkent: Iqtisodiyot, 2020. — 320 b.
9. Usmonov F.R. Korxonalar moliyaviy barqarorligini baholash va boshqarish mexanizmlari: iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss. avtoref. — Toshkent, 2023. — 30 b.
10. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining rasmiy statistik ma'lumotlari (stat.uz) asosida 2020–2025 yillar bo'yicha muallif tomonidan amalga oshirilgan hisob-kitoblar.